

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده هنر و معماری

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد ارتباط تصویری

بررسی قابلیت های گرافیکی عناصر تجسمی در ابنیه مذهبی قم،
با تاکید بر تزئینات حرم حضرت معصومه (س)

پروژه عملی:

طراحی نشانه و پوستر بر اساس نقوش تزئینی ابنیه مذهبی قم،
بخصوص در تزئینات حرم حضرت معصومه (س)

محمد قسیم حسینی

استاد راهنما:

دکتر محمد خزایی

آبانماه ۱۳۸۸

تقدیم است به پیشگاہ کریمہ اہلبیت
بانو فاطمہ معصومہ (س)

تأیید اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیئت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای محمد قسیم حسینی تحت عنوان: بررسی قابلیت‌های گرافیکی عناصر تجسمی در ابنیه مذهبی قم با تأکید بر تزئینات حرم حضرت معصومه (س) - پروژه عملی: طراحی نشانه و پوستر بر اساس نقوش تزئینی ابنیه مذهبی قم، بخصوص در تزئینات حرم حضرت معصومه (س) را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد می‌کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	دکتر محمد خزانی	دانشیار	
۲- استاد ناظر	دکتر حسنعلی پورمند	استادیار	
۳- استاد ناظر	جواد پویان	مربی	
۴- استاد ناظر	دکتر میترا معنوی راد	استادیار	
۵- نماینده تحصیلات تکمیلی	جواد پویان	مربی	

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ای خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.
ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته ارتباطات تهریب است که در سال ۸۸

دانشکده تربیت مدرس دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر

، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر _____ و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر _____ از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب محمد حسینی دانشجوی رشته ارتباطات تهریب مقطع کارشناسی ارشد

تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: محمد حسینی

تاریخ و امضا: ۱۳۸۸/۸/۸

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهشهای علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهشهای علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرحهای تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجوی مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب و یا نرم افزار و یا آثار ویژه حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرحهای تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

با تشکر از اساتید ارجمند
جناب آقای جواد پویان و دکتر محمد خزایی
و همچنین تمامی کسانیکه در مراحل انجام
این پایان نامه مرا یاری نمودند.

چکیده

از میان هنرهای سنتی، معماری اسلامی و تزئینات وابسته به آن، همواره بستری مناسب برای حضور عناصر تجسمی مختلف، بالاخص آرایه های تزئینی بوده است. بناهای مذهبی برجای مانده از این دوره، همچون اماکن متبرکه قم، مملو از نقوش تزئینی پربراری است، که به سبب برخورداری از توانمندی های بالقوه تصویری، می تواند کاربری امروزیین یافته؛ در شاخه هایی از هنر معاصر، همچون طراحی گرافیک مورد استفاده قرار گیرد.

این پژوهش در ابتدا، نگاهی گذرا به پیشینه تاریخی ابنیه مذکور دارد. و سپس به ذکر عوامل و عناصر سازنده این نقشمایه ها می پردازد. در انتها نیز با معرفی موردی هر نقش، مختصری از قابلیت های گرافیکی نقوش مذکور را برمی شمارد.

نوشتار حاضر، تلاشی برای معرفی منابع سنتی قابل استفاده در طراحی محصولات متنوع گرافیکی، همچون طراحی نشانه و پوستر می باشد. در این خصوص نگارنده با بررسی و شناخت نقوش، و اقتباس و تعدیل از آن ها در قالب هایی از طراحی گرافیک، عملاً به ارزش های سنتی و بومی عناصر تجسمی در ابنیه مذهبی دست یافته است.

واژگان کلیدی: نقوش تزئینی، عناصر تجسمی، گرافیک، قم، حرم حضرت معصومه (س).

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۲	کلیات تحقیق
	فصل اول / موقعیت تاریخی ابنیه مذهبی قم
۶	۱-۱ پیشینه تاریخی قم
۸	۲-۱ پیشینه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی مذهبی قم در عصر اسلامی
۱۴	۳-۱ پیشینه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)
۲۲	۴-۱ پیشینه بقاع امامزادگان قم
۲۳	۱-۴-۱ امامزاده احمد بن قاسم (ع)
۲۵	۲-۴-۱ امامزاده اسماعیل (سید سربخش(ع))
	فصل دوم/ عوامل و عناصر هنر اسلامی، در ابنیه مذهبی قم
۲۸	۱-۲ نیروی انسانی (استادکاران هنر اسلامی در ابنیه مذهبی قم)
۳۰	۲-۲ خصوصیات معماری و تزئینات بناهای آرامگاهی قم
۳۱	۱-۲-۲ گنبد
۳۲	۲-۲-۲ نقشه و پلان
۳۷	۳-۲-۲ مواد و مصالح
۳۷	۱-۳-۲-۲ گچبری
۳۹	۲-۳-۲-۲ کاشیکاری
۴۱	۳-۲ عناصر تجسمی هنر اسلامی، در ابنیه مذهبی قم
۴۱	۱-۳-۲ نقطه (وحدت)
۴۲	۲-۳-۲ خط (طریق)
۴۴	۳-۳-۲ سطح (شکل)
۴۵	۴-۳-۲ حجم (بعد و فضا)
۴۶	۵-۳-۲ رنگ (نور)
۴۷	۶-۳-۲ سایه روشن و بافت
۴۸	۷-۳-۲ ریتم و حرکت (ذکر)
۴۹	۸-۳-۲ تعادل و توازن (عدل و موازنه)
۵۰	۹-۳-۲ ترکیب و تناسب (میزان)
۵۱	۱۰-۳-۲ زیبایی شناسی و مفاهیم نمادین آرایه های تزئینی

۵۶ ۴-۲ آرایه های تزئینی
۵۸ ۱-۴-۲ نقوش منحنی (اسلیمی)
۶۰ ۲-۴-۲ نقوش هندسی
۶۱ ۳-۴-۲ نقوش خط نگاره (کتیبه)
۶۶ ۴-۴-۲ نقوش انسانی
۶۷ ۵-۴-۲ نقوش حیوانی

فصل سوم/ بررسی انواع نقوش در ابنیه مذهبی قم

۷۱ ۱-۳ انواع نقوش در مجموعه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)
۷۶ ۱-۱-۳ نقوش منحنی
۸۴ ۲-۱-۳ نقوش هندسی
۹۰ ۳-۱-۳ نقوش خط نگاره
۹۸ ۴-۱-۳ نقوش انسانی
۱۰۲ ۵-۱-۳ نقوش حیوانی
۱۰۹ ۲-۳ انواع نقوش در بقعه امامزاده احمد بن قاسم (ع)
۱۱۰ ۱-۲-۳ نقوش منحنی
۱۱۵ ۲-۲-۳ نقوش هندسی
۱۱۷ ۳-۲-۳ نقوش خط نگاره
۱۲۲ ۳-۳ انواع نقوش در بقعه امامزاده اسماعیل (ع)
۱۲۲ ۱-۳-۳ نقوش منحنی
۱۲۸ ۲-۳-۳ نقوش هندسی
۱۳۱ ۳-۳-۳ نقوش خط نگاره
۱۳۳ ۴-۳-۳ نقوش انسانی و حیوانی

فصل چهارم/ بررسی قابلیت های گرافیکی نقوش در ابنیه مذهبی قم

۱۳۷ ۱-۴ مطالعه عناصر سازنده نقوش
۱۳۸ ۱-۱-۴ تکرار و ترکیب
۱۴۳ ۲-۱-۴ فضای مثبت و منفی
۱۴۶ ۳-۱-۴ ریتم و حرکت
۱۴۷ ۲-۴ معرفی قابلیت های گرافیکی نقوش
۱۴۸ ۱-۲-۴ طراحی گرافیک
۱۵۲ ۲-۲-۴ قابلیت نقوش در طراحی نشانه
۱۶۵ ۳-۲-۴ قابلیت نقوش در طراحی پوستر
۱۷۴ نتیجه گیری و پیشنهادات
۱۷۶ فهرست منابع و مآخذ
۱۷۹ گزارش بخش عملی پایان نامه
۱۹۰ چکیده انگلیسی

فهرست تصاویر

فصل اول

- ۱۰ (تصویر ۱-۲-۱) دورنمایی از شهر قم در عصر صفویه. ماخذ: شهرهای ایران
- ۱۱ (تصویر ۱-۲-۲) شهر قم در عهد صفوی، سیاحتنامه شاردن. ماخذ: شهرهای ایران
- ۱۲ (تصویر ۱-۲-۳) منظر داخلی شهر قدیم قم، سفرنامه دیولافوا. ماخذ: شهرهای ایران
- (تصویر ۱-۳-۱) چهار صحن متوالی و گنبد بارگاه حضرت معصومه (س) در عصر صفوی، سفرنامه شاردن. ماخذ:
- ۱۷ تاریخ مذهبی قم
- (تصویر ۱-۳-۲) تزئینات کاشی و گچ جبهه شمالی صحن عتیق، تصویر از عهد ناصری. ماخذ: مجموعه میراث فرهنگی
- ۱۹ (تصویر ۱-۳-۳) صحن نو اتابکی در هنگام نصب ستون های سنگی ایوان، تصویر از عهد ناصری. ماخذ: مجموعه میراث فرهنگی
- ۲۱ (تصویر ۱-۴-۱) تصویر فعلی بقعه امامزاده احمد بن قاسم (ع).....
- ۲۴ (تصویر ۱-۴-۲) تصویر فعلی بقعه امامزاده اسماعیل (سید سربخش).....
- ۲۶

فصل دوم

- (تصویر ۱-۲-۲) انواع پوشش ها (گنبدها) در معماری اماکن متبرکه قم، راست: گنبد در مجموعه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)، چپ: شکل گنبد رک در بقاع امامزادگان قم، قرن هشتم. ماخذ: معماری ایران
- ۳۲ (تصویر ۱-۲-۲-۲) سطوح و فضاهای متعدد با نقشه قرینه، در ضلع جنوبی صحن عتیق (ایوان طلا). ماخذ: رحمتی، محمد حسین؛ پایان نامه
- ۳۳ (تصویر ۱-۲-۲-۲) مجموعه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س). ماخذ: بارگاه حضرت معصومه (س) در آیین تصویر
- ۳۳ (تصویر ۱-۲-۲-۲) پلان مجموعه بناهای بارگاه حضرت معصومه (س). ماخذ: راهنمای قم
- ۳۴ (تصویر ۱-۲-۲-۴) راست: نمای بیرونی گنبد و بقعه امامزاده احمد بن قاسم. چپ: پلان هشت ضلعی بقعه امامزاده احمد بن قاسم. ماخذ: تربت پاکان
- ۳۵ (تصویر ۱-۲-۲-۵) طرح ایزومتری از گنبد مدور بر روی پلان هشت ضلعی بقعه امامزاده احمد بن قاسم. ماخذ:
- ۳۵ معماری امامزادگان قم
- (تصویر ۱-۲-۲-۶) راست: نمای بیرونی گنبد و بقعه امامزاده اسماعیل. چپ: پلان هشت ضلعی بقعه امامزاده اسماعیل. ماخذ: معماری امامزادگان قم
- ۳۶

- (تصویر ۲-۲-۱) گچبری مسطح و ترسیم انواع نقوش اسلیمی، هندسی و کتیبه، امامزاده اسماعیل (ع)، قرن هشتم ق..... ۳۸
- (تصویر ۲-۳-۲) بخشی از کاشیکاری های معرق صحن عتیق آستانه مقدسه قم، عصر صفوی ۴۰
- (تصویر ۲-۳-۱) نقاط تجسمی کاشی، بخشی از کتیبه بنایی صحن عتیق حرم حضرت معصومه (س)..... ۴۲
- (تصویر ۲-۳-۲) نمود تجسمی خط (شکل و مفهوم) در تزئینات گچبری امامزاده اسماعیل (ع)..... ۴۳
- (تصویر ۲-۳-۳) تجلی انگورستان (بهشت)، اجتماع نمادین اشکال نباتی و نقوش حیوانی، گچبری جبهه شمالی صحن عتیق آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)..... ۴۴
- (تصویر ۲-۳-۴) بعد سوم نقوش هندسی، در مقرنس های گچین صحن عتیق آستانه مقدسه حضرت معصومه (س). مقرنس اگرچه مجموعه ای از عناصر بصری نظیر سطح، ریتم، حرکت، ترکیب و تناسب را به نمایش می گذراد، ولی عنصر حجم بیش از همه در آن مشهود است، که شاید این امر به سبب موقعیت قرارگیری آن باشد..... ۴۵
- (تصویر ۲-۳-۶) بافت دیوار داخل بقعه امامزاده اسماعیل (ع)، بوسیله نقوش ته آجری در گچبری مسطح..... ۴۸
- (تصویر ۲-۳-۷) تجسم ریتم در ترکیبی از نقوش هندسی و منحنی، کاشی های ایوان طلای آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)..... ۴۹
- (تصویر ۲-۳-۸) قرینگی، عامل ایجاد تعادل و توازن میان فضاهای مثبت و منفی نقوش، بخشی از گچبری بقعه امامزاده احمد بن قاسم (ع)..... ۵۰
- (تصویر ۲-۳-۱۰) نقش الله الله، خط کوفی بنایی، قرن نهم هجری. ماخذ: نمادگرایی در هنر اسلامی ۵۴
- (تصویر ۲-۴-۱) حضور پررنگ نقوش منحنی اسلیمی در کاشی هفت رنگ، کاشیکاری صحن عتیق..... ۵۸
- (تصویر ۲-۴-۲) نظام هندسی نقوش، در گره کاشی، صحن اتابکی آستانه مقدسه قم..... ۶۰
- (تصویر ۲-۴-۲) تکرار نقش کلیدی سواستیکا (خورشید آریایی)، این نقش هندسی باستانی، به عنوان حاشیه در میان تزئینات گچبری بقاع امامزادگان قرن هشتم قم، به وفور دیده می شود..... ۶۱
- (تصویر ۲-۴-۱) کتیبه قرآنی بخط ثلث، آیاتی از سوره دهر، گچبری سراسری بقعه امامزاده اسماعیل (ع)..... ۶۳
- (تصویر ۲-۴-۲) بخشی از کتیبه ادبی- تاریخی، بخط نستعلیق بر روی سنگ مرمر، سردر ایوان طلا..... ۶۴
- (تصویر ۲-۴-۵) نقوش حیوانی (پرندگان)، کاشیکاری معرق ایوان جنوبی مدرسه فیضیه..... ۶۹

فصل سوم

- (تصویر ۳-۱-۱) ایوان طلا، ضلع جنوبی صحن عتیق..... ۷۲
- (تصویر ۳-۱-۲) ایوان ضلع شمالی صحن عتیق..... ۷۳
- (تصویر ۳-۱-۳) نمایی از صحن نو اتابکی و ایوان آینه..... ۷۳
- (تصویر ۳-۱-۴) سردر مسجد اعظم..... ۷۴
- (تصویر ۳-۱-۵) ایوان جنوبی مدرسه فیضیه..... ۷۵
- (تصویر ۳-۱-۱) راست: نقوش منحنی اسلیمی بر کاشی های معرق ازاره صحن عتیق. چپ: اسلیمی های پیچان، کاشی های هفت رنگ ضلع شمالی صحن عتیق..... ۷۶
- (تصویر ۳-۱-۲) نقوش منحنی اسلیمی بر کاشی های معرق ایوان طلا..... ۷۷
- (تصویر ۳-۱-۳) نقوش منحنی کاشی معرق، سردر ورودی از ایوان طلا به سمت ضریح مطهر..... ۷۷
- (تصویر ۳-۱-۴) نقوش منحنی بر کاشی های نفیس روی مرقد مطهر از قرن هفتم هجری. ماخذ: کتابه های حرم مطهر حضرت معصومه (س) ۷۸
- (تصویر ۳-۱-۵) نقوش منحنی گلدان، حجاری بر سنگ ازاره صحن اتابکی..... ۷۹

- ۸۰ (تصویر ۳-۱-۱-۶) نقوش منحنی گلدان، حجاری بر سنگ ازاره صحن اتابکی.....
- ۸۱ (تصویر ۳-۱-۱-۷) نقوش منحنی با طرح های طبیعت پردازانه گیاهی، سنگ ازاره صحن اتابکی.....
- ۸۲ (تصویر ۳-۱-۱-۸) نقش منحنی انتزاعی، سنگ ازاره صحن اتابکی.....
- ۸۲ (تصویر ۳-۱-۱-۹) نقش منحنی انتزاعی، سنگ ازاره صحن اتابکی.....
- ۸۳ (تصویر ۳-۱-۱-۱۰) نقوش زرین اسلیمی و طرح های طبیعی گلدان بر روی سنگ مرمر، گنبد عباسی.....
- ۸۳ (تصویر ۳-۱-۱-۱۱) نقوش منحنی گچبری، بالا: مقبره فتحعلی شاه. پایین: مقبره مستوفی؛ جانب شمالی صحن عتیق.....
- ۸۴ (تصویر ۳-۱-۲-۱) نقوش هندسی، منظم و ریتمیک مقرنس؛ ضلع شمالی صحن عتیق.....
- ۸۵ (تصویر ۳-۱-۲-۲) نقشمایه های هندسی در تزئینات کاشیکاری صحن اتابکی.....
- ۸۶ (تصویر ۳-۱-۲-۳) تکرار و تراکم نقوش هندسی بر سطوح گسترده، ایوان شرقی صحن اتابکی.....
- ۸۷ (تصویر ۳-۱-۲-۴) طرح هندسی گره هشت و زهره، طرفین ایوان طلا.....
- ۸۷ (تصویر ۳-۱-۲-۵) طرح های هندسی گره کشی، بر گرداگرد بدنه مناره های ایوان طلا.....
- ۸۸ (تصویر ۳-۱-۲-۶) طرح هندسی گره پنج و تکه کمانی، قسمت فوقانی حجره، واقع در صحن اتابکی.....
- ۸۸ (تصویر ۳-۱-۲-۷) طرح هندسی گره شش و تکه کمانی، کاشی های ازاره ایوان طلا.....
- ۸۹ (تصویر ۳-۱-۲-۸) طرح هندسی، گره معقلی مقسمی چهار گیوه. ماخذ: گره معقلی.....
- ۸۹ (تصویر ۳-۱-۲-۹) طرح هندسی، گره معقلی بازوبندی طبل چهار لنگه. ماخذ: گره معقلی.....
- ۹۰ (تصویر ۳-۱-۲-۱۰) طرح هندسی، گره معقلی مقسمی طبل چهار لنگه. ماخذ: گره معقلی.....
- ۹۱ (تصویر ۳-۱-۳-۱) کتیبه سوره جمعه به خط ثلث محمد رضا امامی بر روی سنگ مرمر، گنبد عباسی.....
- ۹۱ (تصویر ۳-۱-۳-۲) راست: کتیبه قرآنی بخط کوفی تزئینی به شکل شش وجهی، ازاره ایوان طلا در صحن عتیق. چپ: کتیبه سردر ایوان جنوبی مدرسه فیضیه، تکرار چهار گانه کلمات محمد و علی به خط ثلث.....
- ۹۲ (تصویر ۳-۱-۳-۳) کتیبه های منقوش بر روی مرقد مطهر. ماخذ: کتابه های حرم مطهر.....
- ۹۳ (تصویر ۳-۱-۳-۴) کتیبه ادبی دور گنبد مطهر بارگاه حضرت معصومه (س).....
- ۹۴ (تصویر ۳-۱-۳-۵) خط نگاره های معقلی، مودنه جانب شرقی صحن اتابکی.....
- ۹۴ (تصویر ۳-۱-۳-۶) کتیبه نگاره معقلی، منقوش به نام پنج تن، یا فاطمه المعصومه، یا صاحب الزمان، العزه لله، و الحمد لله؛ جبهه شمالی صحن عتیق.....
- ۹۵ (تصویر ۳-۱-۳-۷) کتیبه نگاره معقلی، منقوش به نام پنج تن، السلطان علی بن موسی الرضا، العزت لله، العظمت لله، الله الحکیم، و الملک لله؛ جبهه شمالی صحن عتیق.....
- ۹۶ (تصویر ۳-۱-۳-۸) راست: خط نگاره بنایی، سقف حجره ای در صحن اتابکی، ۶ مرتبه تکرار کلمه علی به شکل مثبت و منفی درون فرم شش وجهی. چپ: ناد علی ...، کتیبه بنایی سردر ایوان جنوبی مدرسه فیضیه.....
- ۹۷ (تصویر ۳-۱-۳-۹) شمسه بنایی، الله، محمد و علی، سقف راهروی ایوان شرقی مدرسه فیضیه.....
- ۹۸ (تصویر ۳-۱-۳-۱۰) خط نگاره کوفی و ثلث، سردر ورودی مسجد اعظم، اثر حسین بن محمد معمار لرزاده.....
- ۹۹ (تصویر ۳-۱-۴-۱) نقش فرشته، گچبری ایوان شمالی صحن عتیق.....
- ۹۹ (تصویر ۳-۱-۴-۲) همراهی نقش فرشته و خط نگاره، قسمتی از سنگ قبر مهد علیا مادر ناصرالدین شاه قاجار. ماخذ: مجموعه موزه آستانه مقدسه.....
- ۹۹ (تصویر ۳-۱-۴-۳) نقوش انسانی بر سنگ نگاری های مقابر سلاطین قاجار؛ از راست: سنگ قبر شعاع السلطنه پسر مظفرالدین شاه، محمد شاه و فتحعلی شاه. ماخذ: مجموعه موزه آستانه مقدسه.....
- ۱۰۰ (تصویر ۳-۱-۴-۴) نقش انسانی (فرشته) میان کاشی های معرق ورودی شرقی صحن اتابکی، از بیرون.....

- (تصویر ۳-۱-۴-۵) نقش انسانی (خورشید)، سنگ ازاره ایوان آینه؛ نمونه فوقانی کپیه ای از روی نقش اصلی (نمونه زیرین از قطعه بالا) است، که هم اکنون در ایوان نصب است. نمونه اصل هم اکنون در مقابر گنبد سبز قرار دارد..... ۱۰۱
- (تصویر ۳-۱-۴-۶) نقش های انسانی سنگ نگاره های قدیم صحن اتابکی، اکنون در مقابر گنبد سبز..... ۱۰۲
- (تصویر ۳-۱-۵-۱) مجموعه نقوش پرندگان، کاشی های معرق صحن اتابکی..... ۱۰۳
- (تصویر ۳-۱-۵-۲) راست: نقش پرنده، دالان ورودی به صحن مسجد اعظم. چپ: نقش انتزاعی پرنده، صحن اتابکی..... ۱۰۴
- (تصویر ۳-۱-۵-۳) نقشمایه هایی از پرندگان، کاشیکاری حجرات صحن اتابکی..... ۱۰۴
- (تصویر ۳-۱-۵-۴) نقوش پرندگان بر کاشیکاری های صحن اتابکی..... ۱۰۵
- (تصویر ۳-۱-۵-۵) نقوش حیوانی (پرنده)، کاشیکاری صحن اتابکی..... ۱۰۵
- (تصویر ۳-۱-۵-۶) نقوش حیوانی (پرنده)، کاشیکاری صحن اتابکی..... ۱۰۶
- (تصویر ۳-۱-۵-۷) نقش حیوانی ((گرفت و گیر))، اردک در چنگ پرنده ای شکاری، سنگ ازاره صحن اتابکی..... ۱۰۷
- (تصویر ۳-۱-۵-۸) نقوش حجاری گل و مرغ، سنگ ازاره ایوان آینه..... ۱۰۷
- (تصویر ۳-۱-۵-۹) نقش طاووس، سردر ایوان ورودی مسجد اعظم، (اسامی پنج تن و یا قاضی الحاجات)..... ۱۰۸
- (تصویر ۳-۱-۵-۱۰) راست: نقوش حیوانی (طاووس و ماهی)، ایوان جنوبی مدرسه فیضیه. چپ: نقش سیمرغ، سردر غربی مقابر شیخان، واقع در محدوده آستانه مقدسه..... ۱۰۹
- (تصویر ۳-۱-۲-۱) نمایی از تزئینات گچبری داخل بقعه امامزاده احمد بن قاسم..... ۱۱۱
- (تصویر ۳-۱-۲-۲) نقوش منحنی اسلیمی در لچکی های فوقانی طاق های چهارگانه ی بنا..... ۱۱۲
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) اسلیمی های گچبری، زیر طاق های چهارگانه بقعه..... ۱۱۳
- (تصویر ۳-۱-۲-۴) نقش های منحنی پیچان، تزئینات سه کنجی های بقعه..... ۱۱۴
- (تصویر ۳-۱-۲-۵) نقوش منحنی اسلیمی، تزئینات سه کنجی بقعه..... ۱۱۵
- (تصویر ۳-۱-۲-۶) مهرهای گچین ته آجری، تزئین زیر قوسی صفا ها..... ۱۱۵
- (تصویر ۳-۱-۲-۲) اصلی ترین نقوش هندسی بکار رفته در گچبری های توپر و توخالی میان اسلیمی ها..... ۱۱۶
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) مجموعه حواشی گچبری، متشکل از انواع نقوش منحنی، هندسی و خط نگاره..... ۱۱۷
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) کتیبه سوم سراسری بخط ثلث، آیات آغازین سوره یاسین..... ۱۱۸
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) خط نگاره تزئینی، لچکی بالای صفا ها، تکرار ۶ مرتبه کلمه محمد حول مرکز دایره..... ۱۱۹
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) کتیبه بسم الله، قاب تزئینی صفا غربی..... ۱۲۰
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) خط نگاره های تزئینی، لچکی بالای صفا ها، ترکیب مدور کلمات محمد و علی..... ۱۲۰
- (تصویر ۳-۱-۲-۳) خط نگاره های تزئینی، زیر طاق محراب، ترکیب چهارگانه اسماء محمد و علی..... ۱۲۱
- (تصویر ۳-۱-۱) نمایی از تزئینات داخلی بقعه امامزاده اسماعیل..... ۱۲۳
- (تصویر ۳-۱-۳-۲) نقش منحنی با بافتی از نقوش هندسی، لچکی بالای صفا..... ۱۲۳
- (تصویر ۳-۱-۳-۳) نقش های پیچان اسلیمی بر سه کنجی بنا..... ۱۲۴
- (تصویر ۳-۱-۳-۴) نقش های پیچان اسلیمی بر سه کنجی بنا..... ۱۲۵
- (تصویر ۳-۱-۳-۵) نقوش منحنی اسلیمی بر طاقچه های بالای ازاره بنا..... ۱۲۶
- (تصویر ۳-۱-۳-۶) شمشه اسلیمی گچین، بر دیواره صفا های شمالی و جنوبی بقعه..... ۱۲۶
- (تصویر ۳-۱-۳-۷) شمشه اسلیمی، گچبری مرکزی زیر گنبد بقعه..... ۱۲۷

- (تصویر ۳-۳-۱-۸) نقوش در هم تنیده اسلیمی، محراب بقعه امامزاده اسماعیل (ع)..... ۱۲۸
- (تصویر ۳-۳-۲-۱) نقوش تزئینی هندسی، در طاقچه ها و پنجره مشبک بقعه..... ۱۲۹
- (تصویر ۳-۳-۲-۲) طرح های هندسی ته آجری (مهر های گچین)..... ۱۲۹
- (تصویر ۳-۳-۲-۳) شمسه متشکل از نقوش هندسی، گچبری زیر گنبد بقعه..... ۱۳۰
- (تصویر ۳-۳-۲-۴) عمده ترین بافت های متشکل از نقوش هندسی، در بقعه امامزاده اسماعیل..... ۱۳۰
- (تصویر ۳-۳-۲-۵) طرح های هندسی در حواشی و قاب بندی های نقوش مختلف گچبری..... ۱۳۱
- (تصویر ۳-۳-۳-۱) کتیبه سراسری ثلث بالای ازاره بنا، آیاتی از سوره دهر..... ۱۳۲
- (تصویر ۳-۳-۳-۲) بخشی از کتیبه بالای محراب، ((عامل هذا المحراب علی بن محمد بن ابی شجاع))..... ۱۳۲
- (تصویر ۳-۳-۳-۳) خط نگاره بنایی، گردش چهارگانه اسماء محمد و علی؛ گچبری صفا شرقی بقعه..... ۱۳۳
- (تصویر ۳-۳-۳-۴) خط نگاره بنایی، اسماء الله، محمد و علی؛ گچبری زیر گنبد بقعه..... ۱۳۳
- (تصویر ۳-۳-۴-۱) نقوش انسانی سه سوار مغول؛ کاشی نفیس امامزاده اسماعیل. ماخذ: راهنمای قم..... ۱۳۴
- (تصویر ۳-۳-۴-۲) نقوش حیوانی؛ پرندگان، گوزن و اژدها، کاشی امامزاده اسماعیل. ماخذ: راهنمای قم..... ۱۳۴

فصل چهارم

- (تصویر ۴-۱-۱-۱) ترکیب و تکرار مدور، عناصر سازنده نقش خط نگاره، مدرسه فیضیه..... ۱۳۹
- (تصویر ۴-۱-۱-۲) ترکیب و تکرار عناصر نوشتاری در خط نگاره بقعه امامزاده قاسم..... ۱۴۱
- (تصویر ۴-۱-۱-۳) ترکیب هندسی و تکرار منظم نقش خط نگاره، گچبری بقعه امامزاده اسماعیل..... ۱۴۲
- (تصویر ۴-۱-۱-۴) ترکیب بندی متقارن و متراکم نقوش اسلیمی، گچبری بقعه امامزاده قاسم..... ۱۴۲
- (تصویر ۴-۱-۲-۱) تقسیم متعادل فضاهای مثبت و منفی، نقش گچبری بقعه امامزاده قاسم..... ۱۴۴
- (تصویر ۴-۱-۲-۲) تقسیم متعادل و متقارن فضاهای مثبت و منفی نقش، گچبری بقعه امامزاده اسماعیل..... ۱۴۵
- (تصویر ۴-۱-۳-۱) ریتم و حرکت دوار الگوی اولیه، نقوش گچبری بقعه امامزاده اسماعیل..... ۱۴۶
- (تصویر ۴-۱-۳-۲) ریتم پویا در نقش گچبری امامزاده قاسم..... ۱۴۷
- (تصویر ۴-۱-۴) استفاده از عناصر تجسمی هنر سنتی در طراحی جلد کتاب/ مسعود نجابتی. راست: نقوش کاسه لعابدار، اواخر قرن ششم ق. چپ: نقوش تزئینی ابریق برنجی، قرن هفتم ق، موصل عراق. ماخذ نقوش: طرح های اسلامی..... ۱۵۱
- (تصویر ۴-۲-۱-۱) حضور انواع نقوش سنتی در طراحی نشانه های تصویری و نوشتاری..... ۱۵۳
- (تصویر ۴-۲-۲-۱) نشانه های معاصر برگرفته از نقوش سنتی..... ۱۵۴
- (تصویر ۴-۲-۲-۲) نشانه های معاصر برگرفته از نقوش سنتی. ماخذ: نشانه های دیروز- نقش های امروز..... ۱۵۵
- (تصویر ۴-۲-۲-۳) منتخبی از نقوش تزئینی در ابنیه مذهبی قم، با قابلیت تبدیل شدن به نشانه..... ۱۵۷
- (تصویر ۴-۲-۲-۴) نشانه پیشنهادی برای آستانه مقدسه قم، اقتباس از نقش خط نگاره صحن عتیق..... ۱۵۹
- (تصویر ۴-۲-۲-۵) نقش انتزاعی پرنده، در مقام نشانه ای تصویری برای موزه آستانه مقدسه قم..... ۱۶۰
- (تصویر ۴-۲-۲-۶) نشانه پیشنهادی برای معاونت فرهنگی آستانه، بر اساس نقشی تزئینی از بقعه امامزاده قاسم..... ۱۶۲
- (تصویر ۴-۲-۲-۷) نشانه تصویری برای هتل قم، با اقتباس از نقش کاشیکاری صحن نو آستانه مقدسه..... ۱۶۳
- (تصویر ۴-۲-۲-۸) نشانه پیشنهادی برای باغ پرندگان، برگرفته از نقوش تزئینی کاشی در آستانه مقدسه..... ۱۶۴
- (تصویر ۴-۲-۳-۱) کاربرد نقوش تزئینی در طراحی پوستر..... ۱۶۶

- (تصویر ۴-۲-۳) راست: حضور نقش های سنتی در بخش تصویری پوستری با موضوع پژوهش / جواد پویان. چاپ:
- نقش درخت زندگی در طراحی پوستری با مضمون فرهنگی / مسعود نجابتی..... ۱۶۷
- (تصویر ۴-۲-۳) تلفیق، تکرار و ترکیب نقوش تزئینی آستانه مقدسه قم، در طراحی پوستر با موضوع میراث فرهنگی..... ۱۷۰
- (تصویر ۴-۲-۳) ریتم منظم عناصر تزئینی، در ترکیب بندی پوستر میراث فرهنگی..... ۱۷۱
- (تصویر ۴-۲-۳) استفاده از نقش خط نگاره صحن عتیق آستانه مقدسه، در طراحی پوستر تزئینی..... ۱۷۲

مقدمه

حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد

این همه نقش در آینه اوهام افتاد (حافظ)

هنر اسلامی همواره شفاف ترین وجهه ی اندیشه اسلامی را به نمایش می گذارد. آنچنان که مفاهیم بلند عرفان نظری، در بسیاری از آثار شاعران و هنرمندان مسلمان حضور دارد. به اعتقاد اکثر پژوهشگران هنر اسلامی، تزئینات بعنوان عنصری مکمل و جدایی ناپذیر، پیوسته در کنار زمینه های هنری جامع تری همچون معماری، حضور داشته؛ و از این حیث به عرصه وسیعی برای بروز خلاقیت و استعداد هنرمندان مسلمان مبدل گردیده است.

در این میان، تزئینات معماری در اماکن مقدس نظیر مساجد و بقاع متبرکه، یکی از عمده ترین جلوه گاه های هنر اسلامی بشمار می رود. آرایه های تزئینی منقوش بر ابنیه مذهبی قم، همچون بارگاه مطهر حضرت معصومه (س)، و بقاع امامزادگان، احمد بن قاسم و سید سربخش (امامزاده اسماعیل (ع))، بدون شک نمونه ای مناسب و در خور توجه از این گونه ابنیه اسلامی به حساب می آید.

نقوش مختلف تزئینی در بناهای تاریخی مذهبی فوق، مشتمل بر نقشمایه های منحنی اسلیمی، نقوش هندسی (گره سازی)، نقوش کتیبه (خط نگاره) و نقش های انسانی و حیوانی می باشد. پرداخت صوری و محتوایی به جوانب هنری این نقوش، موضوع مورد توجه در نوشتار پیش رو است.

کلیات تحقیق

نوع تفکر و بینش خاص مردم هر سرزمین، گونه ای منحصر از فرهنگ، تمدن و هنر را، برای آن اجتماع به ارمغان می آورد؛ و به تبع آن است که، به بیان تصویری منحصر در تولید مصنوعات هنری خویش دست می یابد. به عقیده بسیاری از صاحب نظران، هنرمندان مسلمان واضح ترین و شفافترین وجهه اندیشه اسلامی را در آثار هنری خود به نمایش می گذارند. هنرمند مسلمان با توجه به طبیعت پیرامون خود، و متأثر از آموزه های غنی دین مبین اسلام، موفق گردیده تا شیوه ای بدیع و عارفانه را، در تولید مصنوعات هنری خویش بوجود آورد.

آرایه های تزئینی موجود در معماری بناهای تاریخی مذهبی، من جمله در اماکن مقدسه قم، نظیر بارگاه حضرت معصومه (س) و بقاع امامزادگان، از قابلیت های بصری ویژه ای برخوردار می باشد، که گنجینه ای پر بار و ارزشمند از نقشمایه های سنتی را در اختیار هنرمندان و طراحان معاصر رشته های مختلف هنری، از جمله طراحی گرافیک می گذارد.

هدف از این پژوهش، بررسی، معرفی و بازیابی این گنجینه تمام ناشدنی از نقوش است. چرا که با شناخت صحیح از چنین نقشمایه هایی، می توان به قابلیت های تصویری متنوعی دست یافت؛ که با استفاده بجا از آن ها، قادر خواهیم بود تا در جهت اعتلای طراحی گرافیک معاصر، عناصر تجسمی نابی را با هویت تصویری بومی، به هنرمندان طراح معرفی نمائیم. در یک دسته بندی، اهداف مورد نظر عبارتند از:

- گردآوری، معرفی و طبقه بندی نقوش مربوط به هر بنا.

- شناسایی ویژگی‌های بصری و قابلیت‌های گرافیکی نقوش.

- بررسی و شناخت مختصر مفاهیم و ساختار بصری نقوش، با مطالعه جایگاه آن‌ها از لحاظ کیفیات عناصر تجسمی.

- معرفی بستر مناسب جهت کاربری امروزی نقشمایه‌های بدست آمده، در حیطه گرافیک معاصر.

از این رو سوالاتی که این تحقیق بدان‌ها پاسخ می‌دهد، عبارتند از:

- انواع نقوش موجود در ابنیه مذهبی قم کدامند؟

- این نقوش دارای چه خصوصیت‌هایی هستند؟ و قابلیت‌های تصویری نقش‌ها در طراحی گرافیک معاصر چیست؟

با توجه به اهمیت ابنیه مذهبی مورد نظر، این تحقیق کاربردی از نوع تاریخی، توصیفی بوده و جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز، به روش میدانی، کتابخانه‌ای؛ و از طریق مشاهده و ارتباط مستقیم با محیط مورد پژوهش، بشکل تجربی صورت پذیرفته است.

نقش‌های تزئینی نهفته در معماری مذهبی شهر قم، از نظر اهمیت شاخص بوده و تاکنون تحقیقات ناچیزی، نزدیک به موضوع حاضر، از لحاظ بررسی فرم و محتوای نقوش، صورت واقع بخود گرفته است. شایسته است که این گنجینه پربها، بیش از پیش مورد عنایت پژوهشگران هنر قرار گیرد، تا نتایج حاصل از آن، نوید بخش مسیری روشن، بخصوص در عرصه گرافیک معاصر باشد.

در فصل نخست از این تحقیق، به جنبه تاریخی و جغرافیای ساخت و تشکیل نقوش مذکور پرداخته می‌شود. و در فصل دوم، عوامل سازنده و عناصر بصری هنر اسلامی در ابنیه مذهبی فوق، مورد بررسی قرار می‌گیرد. سومین فصل از این پژوهش، با مطالعه ساختار فنی نقوش، از طریق بازسازی مجدد آن‌ها، به معرفی موردی هر یک از نقشمایه‌های مذکور می‌

پردازد. و در فصل پایانی از فصول چهارگانه این نوشتار، سعی بر نمایاندن هویت بصری و توانمندی های بالقوه این نقش های تزئینی، در زمینه هایی از هنر گرافیک معاصر شده است. این روند با ارائه پیشنهادهای برای کاربری امروزی نقوش، در تخصص هایی از طراحی گرافیک، مانند طراحی نشانه و پوستر، تکمیل می شود.

(یادآوری می شود، که تمام نقوش بازسازی شده و عکس هایی که منبع آن ها ذکر نشده است، توسط نگارنده انجام شده است.)